

J.P. van de Sande

Gedragsobservatie

Martinus
Nijhoff

4^e

Een inleiding tot systematisch
observeren

Derde druk

Gedragsobservatie

*Let observation with extensive view
Survey mankind from China to Peru*

Dr. Johnson, The vanity of human wishes

Gedragsobservatie

Inleiding tot systematisch observeren

J.P. van de Sande

Derde druk

Martinus Nijhoff Groningen

Ontwerp omslag/binnenwerk: Studio Wolters-Noordhoff, Groningen
Omslagfotografie: Frédéric Cirou/PhotoAlto, Parijs

Foto's binnenwerk: Willem de Boer, Groningen

Wolters-Noordhoff bv voert voor het hoger onderwijs de imprints Wolters-Noordhoff, Stenfert Kroese en Martinus Nijhoff.

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan: Wolters-Noordhoff bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB Groningen, e-mail: info@wolters.nl

5 / 08

Copyright © 1999 Wolters-Noordhoff bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van korte gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-0184-860-6

ISBN 978-90-6890-534-2

NUR 770

Woord vooraf

Sterker nog dan de vorige editie heeft dit boek, en vooral het bijbehorende studentenwerkboek, een dubbele opzet: niet alleen het leveren van een inleiding in het observeren van gedrag, maar ook het bieden van een praktijkgeoriënteerde visie op onderzoeksmethodiek. Dit boek is dan ook mede bedoeld als een nuttige aanvulling op M&T en Statistiekonderwijs. Het statistiekonderwijs aan eerste- en tweedejaarsstudenten legt vaak sterk de nadruk op het aanleren van achterliggende principes en, zoals een collega van me dat pleegt uit te drukken, op 'de eeuwige schoonheid van de elegante afleiding'. Voor veel studenten is dit een brug te ver, zodat het kan voorkomen dat een derdejaarsstudent nog niet echt goed de verschillen kent tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen, of tussen een gewone vraag en een onderzoeksvraagstelling. Naar mijn idee ligt de oorzaak hiervan in het feit dat onvoldoende gebruik wordt gemaakt van de natuurlijke aanleg van studerenden. Daarom probeert dit boek beginnende studenten onderzoek te laten doen op basis van hun 'common sense', om ze dan te laten ontdekken dat ze eigenlijk wetenschappelijk bezig zijn geweest. Ik hoop dat deze opvatting van de student als een moderne monsieur Jourdain (zie Molière, *Le bourgeois gentilhomme*) positieve effecten zal hebben op het begrijpen van, maar vooral het gemotiveerd zijn tot het onderwijs in de methodologie van de sociale wetenschappen.

In deze derde druk is nog maar weinig tekst uit de vorige editie terug te vinden. Ook de opbouw en de vormgeving verschillen ingrijpend. Het meest opvallend is wellicht het beperken van het wat geforceerde modulensysteem, tot het, nu aparte, studentenwerkboek. Ook inhoudelijk is er nogal wat veranderd.

Aan zo'n vergaande verandering van een succesvolle tekst moeten natuurlijk zwaarwegende argumenten ten grondslag liggen. Die zijn er: ten eerste zijn er op het gebied van de observatie nogal wat nieuwe ontwikkelingen, waarvan de belangrijkste is dat observeren met de computer als gereedschap zo langzamerhand volwassen is geworden. Ook zijn er andere vorderingen gemaakt, zowel wat methoden als analyse betreft. Ten tweede was de methodologie in de vorige druk uit didactische overwegingen nogal eigenzinnig uitgevallen. Hoewel ook van deze nieuwe editie nog niet gezegd zal worden dat alle ideeën totaal gemeengoed zijn, is toch, op grond van jarenlange ondervinding, naar wat meer aansluiting met in de psychologie en de gedragsbiologie levende ideeën en terminologieën over onderzoeksmethoden gestreefd. Zo veel mogelijk zijn vaktermen gebruikt die ook voorkomen in het geautomatiseerde observatiesysteem *The Observer*, dat op zijn beurt deze termen weer ontleende aan het boek van Martin & Bateson (1993), een leerboek observatie voor biologen. Wel blijft de tekst in eerste instantie afgestemd op gebruik in de sociale wetenschappen. Dit heeft met zich meegebracht dat het *construct* en de manieren om constructs via gedragsobservatie te meten, een centrale plaats in de opzet van het boek hebben gekregen.

Een constante is gebleven dat veel aandacht is besteed aan de leesbaarheid van het boek, zonder daarbij de systematische opbouw uit het oog te verliezen. Om de leesbaarheid te bevorderen is ervoor gekozen zo weinig mogelijk literatuurverwijzingen in de tekst op te nemen. In de literatuurlijst wordt natuurlijk wel de meeste relevante literatuur op het gebied van observatie en enkele aanpalende terreinen gegeven. In het algemeen zal het wel duidelijk zijn in welke literatuur gezocht moet worden naar diepergaande informatie over de in een bepaald hoofdstuk behandelde stof. Vaktermen zijn *cursief* gezet, ze staan in een begrippenlijst achterin het boek omschreven. Voor precieze informatie op terreinen als de methodologie en statistiek van het design, of inhoudelijke theorieën over menselijk gedrag, zal het nodig zijn aanvullende literatuur te raadplegen.

Ten slotte, maar niet in de laatste plaats, wil ik een aantal personen danken die door commentaar, discussie of medewerking, aan dit boek hebben bijgedragen. Noor Christoph heeft een grote bijdrage geleverd door een grote hoeveelheid oefeningen te bedenken en uit te testen. Ze is dan ook medeauteur van het oefenboek. De mensen bij Noldus wil ik danken voor de vele hulp die Noor en ik van hen ontvangen hebben. Van velen heb ik stimulerende opmerkingen en commentaar gekregen, onder meer van Anouka Bakx en Erik Elphick, en ook van vele studenten. Antoon Brouwer ben ik zeer erkentelijk voor de nauwkeurige lezing en het goede tekstcommentaar.

J.P. van de Sande
Groningen, maart 1999

Inhoud

Inleiding 9

- 1 Observatie als methode van dataverzameling 11**
 - 1.1 Het kenproces 12
 - 1.2 Selectiviteit en subjectiviteit 13
 - 1.3 Observeren als kunst 16
 - 1.4 Observeren als meten 17
 - 1.5 Stabiliteit van waarneming 19
 - 1.6 Observatie van gedrag 20
 - 1.7 Soorten gedragsobservatie 21
 - 1.8 Beslissingsstappen bij observatie 26
 - Samenvatting 27
 - Studievragen 29

- 2 Het opzetten van observatieonderzoek: de vraagstelling 31**
 - 2.1 Soorten onderzoeksvragen (stap 1a) 32
 - 2.2 De rol van theorie (stap 1b) 35
 - 2.3 Soorten theorieën 36
 - 2.4 Constructs (stap 1c) 37
 - 2.5 Variabelen 41
 - 2.6 De onderzoeksvraag (stap 1d) 42
 - Samenvatting 44
 - Studievragen 45

- 3 Gedrag en observatiefouten 47**
 - 3.1 Gedragselementen 48
 - 3.2 Het ethogram (stap 2a) 49
 - 3.3 Molair, moleculair en interpretatie (stap 2b) 51
 - 3.4 Rating 53
 - 3.5 Soorten gedrag 54
 - 3.6 Soorten data (stap 2c) 56
 - 3.7 Observatiefouten 58
 - 3.8 Observatorbias 62
 - Samenvatting 63
 - Studievragen 64

- 4 Categorieënsystemen 65**
 - 4.1 Gedragscategorieën (stap 2d) 66
 - 4.2 Voorbeelden van systemen 69
 - Samenvatting 78
 - Studievragen 79

- 5 Methodologie van observatieonderzoek 81**
 - 5.1 Het design (stap 3a) 82
 - 5.2 Registratie versus directe observatie (stap 3b) 85
 - 5.3 Keuze proefpersonen en onderzoekssituatie 88
 - 5.4 Observatie en de tijdschaal (stap 3c) 90

5.5	Het gebruik van apparatuur	95
5.6	De datamatrix	96
5.7	Controle op design (stap 4a)	98
	Samenvatting	100
	Studievragen	101
6	Betrouwbaarheid en overeenstemming	103
6.1	Wat is betrouwbaarheid?	104
6.2	Verband tussen validiteit en betrouwbaarheid	106
6.3	Betrouwbaarheid en aantal observatoren	107
6.4	Observatortraining	108
6.5	Berekening van betrouwbaarheid	110
6.6	Noodzaak van verschillende vormen van betrouwbaarheidsbepaling	116
6.7	Wanneer betrouwbaarheidsbepaling?	116
	Samenvatting	117
	Studievragen	118
7	Validiteit	119
7.1	Wat is validiteit?	120
7.2	Soorten validiteit	121
7.3	Validiteit, onderzoeksopzet en meting	122
7.4	Berekening van validiteit	126
7.5	Observatiebias en validiteit	133
	Samenvatting	133
	Studievragen	134
8	Analyse van observatiedata	135
8.1	Controle op data	136
8.2	Kwantitatieve analyse	138
8.3	Kwalitatieve analyse	147
	Samenvatting	148
	Studievragen	150
	Begrippenlijst	151
	Literatuur	160
	Bijlagen	162
	1 Observeren per computer	162
	2 Richtlijnen voor verslag	165
	3 Het design	166
	Register	167

Inleiding

Dit boek is een eenvoudige inleiding in de achtergronden en de techniek van gedragsobservatie, maar tevens, zij het minder openlijk, ook een eenvoudige inleiding in de methoden en technieken van gedragsonderzoek. De nadruk ligt steeds op het begrijpelijk maken van de reden waarom iets op een bepaalde manier gedaan moet worden, en minder op het domweg aanleren van techniekjes. Ook de studievragen die in modulen georganiseerd zijn, hebben de bedoeling de student te laten nadenken.

Het boek volgt in zijn opbouw de denkwijze van de onderzoeker. Deze denkwijze wordt geschematiseerd in een viertal beslissingsstappen (zie slot hoofdstuk 1). Stap 1 komt in de eerste twee hoofdstukken aan de orde: de specifieke eigenaardigheden van observatieonderzoek en het maken van een vraagstelling. Stap 2 staat beschreven in de hoofdstukken 3 en 4: de eigenaardigheden van gedrag en het maken van categorieënsystemen. In het vijfde hoofdstuk gaan we in op stap 3: het ontwerp van observatieonderzoek. Stap 4a, de controle van het design, komt hier ook aan de orde. De rest van stap 4, controles en training, wordt behandeld in de hoofdstukken 6 en 7. In het achtste hoofdstuk, maar ook door het boek verspreid, komen analyseproblemen aan de orde.

Het boek is zo geschreven dat de terminologie en de benadering goed passen bij een veelgebruikt computerprogramma voor het verrichten van observaties, *The Observer* (zie Bijlage 1).

Het boek kan als studieboek gebruikt worden, maar omdat het praktische vaardigheden betreft is het logisch om er ook een oefenprogramma aan te verbinden. Daartoe is een serie oefeningen ontworpen, die in een apart oefenboek toegelicht worden en waarvan het materiaal op een cd-rom staat. Deze oefeningen zijn bedoeld voor paren studenten. Door de vele discussievragen worden het nadenken en het discussiëren over de stof gestimuleerd. Desgewenst kunnen de oefeningen grotendeels individueel gedaan worden. Het oefenboek bevat voldoende instructies om de oefeningen zelfstandig te kunnen uitvoeren, maar de student zal daartoe, vooral in het begin, wel enig zoekwerk moeten verrichten. Naar onze ervaring is het daarom in veel gevallen handig om groepsgewijs te werken, want mondelinge instructie met deskundige uitleg over problemen en vragen werkt in het algemeen sneller en efficiënter.

Om de oefeningen te kunnen doen moet men beschikken over voldoende computers met een cd-rom speler en Windows95. Het oefenen gaat het meest efficiënt als men de studenten in paren achter de computer zet en wanneer geoefend wordt in een zaaltje met meerdere computers. De paren kunnen dan synchroon oefenen, begeleid door een daartoe opgeleide assistent.

De oefeningen worden grotendeels gedaan met behulp van het programma *The Observer*. Dit programma wordt momenteel over de hele wereld het meest gebruikt en is het meest flexibel, zodat dit een logi-

sche keus leek. Op de cd-rom staat een beperkte versie van *The Observer*, die voor de opdrachten voldoende is. Bovendien bevindt zich op de cd-rom een flink aantal filmpjes, die het observatiemateriaal vormen. In het programma is voor elke oefening een *project* gedefinieerd dat simpelweg aangeroepen kan worden. We hebben voor deze simpele oplossing en niet voor een prachtige shell met animaties en dergelijke gekozen, omdat gelijkheid en styling soms de zaken waar het om gaat eerder verduisteren dan verhelderen. Is men eenmaal aan deze wijze van werken gewend, dan blijkt ze zeer handig en snel. Het is voor bepaalde gespecialiseerde opleidingsdoelen natuurlijk ook mogelijk eigen video's of andere opnamen als oefenmateriaal te gebruiken. Hiertoe moeten de opnamen wel in gedigitaliseerde vorm beschikbaar zijn.

De versie van *The Observer* die op de cd-rom staat is inmiddels alweer door verdere ontwikkelingen achterhaald en bovendien bevat hij enkele bugs. Het is daarom aan te raden een geactualiseerde versie van het internet te downloaden. Je doet dat via de link: <http://www.noldus.com/products/index.html>. Klik dan *The Observer* aan en ga naar *Educational Tools*. Daar kies je *The Observer Student Edition* en onderaan deze pagina staat informatie over het updaten van je cd-rom.

Bij opleidingen die niet beschikken over voldoende pc's, zal men dus noodgedwongen moeten terugvallen op het individueel oefenen op eigen computers of op het oefenen zonder computer. Suggesties voor dit soort oefeningen zijn te verkrijgen bij de auteur.

Observatie als methode van dataverzameling

1

- 1.1 Het kenproces
- 1.2 Selectiviteit en subjectiviteit
- 1.3 Observeren als kunst
- 1.4 Observeren als meten
- 1.5 Stabiliteit van waarneming
- 1.6 Observatie van gedrag
- 1.7 Soorten gedragsobservatie
- 1.8 Beslissingsstappen bij observatie

Allemaal observeren we wel eens. We zitten op een terrasje en bekijken de voorbijgangers, we zitten in een vergadering en laten onze blik langs de aanwezigen gaan, we staan in een rij te wachten en bezien het gebeuren om ons heen. Er zijn zelfs mensen die van observeren hun beroep maken, zoals bijvoorbeeld de privé-detective die in de regen naar een verlicht slaapkamerraam staat te turen of de etholoog die maandenlang een kolonie chimpansees bespioneert. Waarom noemen we dit soort waarnemen observeren? Wat onderscheidt observatie van gewone waarneming? Wanneer gebruik je observatie?

Observatie is een methode om uit de eerste hand kennis te verwerven. Misschien is het wel de enige methode om dat te doen. Wanneer we observeren nemen we dingen of gebeurtenissen waar, met de bedoeling daar iets meer over te weten te komen dan normaal. Het Latijnse woord *observare* betekent namelijk 'nauwkeurig in acht nemen' (van wetten, regels of gebeurtenissen) en die betekenis is niet veranderd. De moeder die onderzoekend naar haar huilende kind kijkt om te zien of het zich wel écht bezeerd heeft, observeert: ze probeert een conclusie te bereiken alvorens ze tot handelen overgaat. De moeder die, zodra ze haar kind hoort huilen, toesnelt om het te troosten observeert niet, maar concludeert slechts. De eerste moeder lijkt op een wetenschapper, de tweede op een gewoon mens. Als alle moeders van de wereld zich wetenschappelijker op zouden stellen, zou er waarschijnlijk aanzienlijk meer gehuild worden, maar zou er ook meer 'objectieve' kennis van de kinderziel zijn. Zoals de zaken er in deze wereld helaas voorstaan, veel gehuil en weinig kennis, gaan moeders van dikwijls huilende kinderen vaak op zoek naar kennis van deskundigen om iets aan hun probleem te verhelpen.

Kennis, en niet alleen kennis op dit terrein, is dus een veelgevraagd goed. We kunnen ons afvragen hoe deskundigen aan hun kennis komen. Uiteindelijk is de bron van alle deskundigheid observatie, al heeft niet elke deskundige zijn kennis uit de eerste hand. De lezer zal het met me eens zijn dat tweedehands kennis in het algemeen makkelijker te verkrijgen en goedkoper is, dat het voor ons leven zelfs noodzakelijk is om over tweedehands kennis te beschikken, maar dat eerstehands kennis om verschillende redenen de voorkeur kan verdienen. Het is daarom goed eens dieper op het verband tussen kennis en observatie in te gaan.

■ ■ ■ 1.1 Het kenproces

In de wereld om ons heen gebeuren allerlei dingen. Daarop moeten we min of meer adequaat reageren, al was het alleen maar om in leven te blijven. Adequate reacties komen niet zomaar vanzelf tot stand, zeker niet wanneer verschillende gedragsmogelijkheden tegen elkaar afgewogen moeten worden. Meestal is kennis van zaken nodig om de juiste reactie te selecteren. Stel je eens voor dat je hongerig en verdwaald door een kaal bos loopt en plotseling een smakelijke, dikke paddestoel ziet staan. Moet je die dan plukken en eten, of niet?

Kennis kan op verschillende manieren verkregen worden: uit de eerste hand door zelf te kijken of te luisteren en daar conclusies uit te trekken, of uit de tweede (of derde) hand door anderen te raadplegen, boeken of kranten te lezen, kortom, door kant-en-klare conclusies van anderen over te nemen. De aldus verkregen nieuwe kennis wordt op de een of andere wijze geïntegreerd met bestaande kennis en zal in de loop van de tijd daar nog verder mee verknoopt raken. Alles wat we waarnemen wordt onmiddellijk en automatisch met eerder door ons verkregen kennis in verband gebracht. De spreekwoordelijke man van Mars zal, ook al ziet hij hetzelfde als jij, dat toch heel anders waarnemen. Hij start met andere kennis, een Mars-referentiekader, dat zijn waarneming beïnvloedt en waarin de resultaten van die waarneming ingepast moeten worden. Geen wonder dat zijn kenproces anders verloopt, het is immers subjectief bepaald. Mensen hebben de neiging zich aan dit subjectieve aspect van kennis te willen ontworstelen in hun streven naar absolute waarheid. Dit geldt echter niet voor iedereen. Zo zegt de schrijver Flaubert in een brief aan zijn minnares: '...Ik doe veel aan observatie en ik trek nooit conclusies: een onfeilbare methode om je nooit te vergissen' (Flaubert, 1983, p. 68). Toch moeten er wel conclusies in zijn hoofd rondgezworven hebben, anders had hij geen boeken als *Madame Bovary* kunnen schrijven. Kort gezegd: we kunnen niet onbevangen, naïef, waarnemen. Uit deze analyse van het kenproces volgt bovendien dat onze waarnemingen niet stabiel zijn, onze kennis verandert immers ook steeds.

Op welke manier we ons ook kennis verwerven van de wereld om ons heen, steeds is het zo dat we ons een samenhangend beeld vormen van de werkelijkheid en dat we onze conclusies in onderling verband brengen. Een wetenschappelijk beeld van de werkelijkheid hoort bij uitstek samenhangend te zijn. In het dagelijks leven zijn de samenhangen in onze beelden veel minder formeel en logisch in hun opbouw. Wel hebben alle beelden een belangrijk kenmerk gemeen: voor elk beeld van de

werkelijkheid geldt dat het niet identiek is aan die werkelijkheid, maar dat het altijd een vereenvoudiging en vervorming is.

Dit niet-identiek zijn betekent dat steeds verschillende beelden mogelijk zijn. In de praktijk zien we dan ook dat waarneming door verschillende personen, maar ook waarneming met verschillende methoden van kennisverwerving, verschillende beelden van de werkelijkheid oplevert. Een inwoner van Rusland heeft een geheel ander beeld van de Russische werkelijkheid dan een aan de Universiteit van Amsterdam verbonden Ruslandkenner, hoe groot en gevarieerd de informatie van deze laatste ook moge zijn. Maar ook twee willekeurige Russen hebben niet hetzelfde Ruslandbeeld, ja, zelfs één Rus heeft op twee verschillende momenten twee verschillende beelden. Voor dit naast elkaar voorkomen van verschillende beelden kunnen we twee belangrijke oorzaken aanvoeren.

Ten eerste is de mens beperkt in zijn kenvermogen, dat wil zeggen, hij heeft slechts de beschikking over een beperkt aantal zintuigen met een beperkte capaciteit en over een begrensd verstand in vergelijking met de ingewikkeldheid en uitgebreidheid van de werkelijkheid. Een gevolg van die beperking is dat iedereen anders selecteert en verschillende uitsneden uit de werkelijkheid gebruikt als onderdelen van zijn beeld.

De tweede oorzaak is dat ieder mens de informatie die hij uit de wereld om zich heen opvangt, op eigen wijze beïnvloedt en vervormt, tot deze past in het beeld dat hij zich aan het vormen is. Vaak zal dat erop neerkomen dat hij de informatie aanpast aan het beeld dat hij al van tevoren in zijn hoofd had. De mens kan eigenlijk geen geïsoleerde gebeurtenissen waarnemen. We zien alles wat er gebeurt in een context die we voor een belangrijk deel zelf geschapen hebben. Een gevolg hiervan is bijvoorbeeld dat wat de een verschrikkelijk vindt, door een ander zeer gewaardeerd kan worden. Denk aan het bekijken van een spin, aan roken, het eten van slakken, aan interetnische moordpartijen of aan het bijwonen van een 'performance'.

We zullen deze twee aspecten van het kenproces, toegespitst op observatie, nog herhaaldelijk in dit boek tegenkomen. De beperking als *selectiviteit* van de waarneming en de beïnvloeding als *subjectiviteit*. Noch selectiviteit, noch subjectiviteit hoeft noodzakelijkerwijs te leiden tot een fout beeld van de werkelijkheid. Een beperkt beeld van de werkelijkheid kan toch waarheidsgetrouw zijn en een aangepast beeld hoeft evenmin fout te zijn. Gezien de centrale betekenis van deze begrippen voor observatie zullen we ze hier al wat uitgebreider bespreken, want selectiviteit en subjectiviteit vormen toch potentiële *foutenbronnen* bij observatie.

■ ■ ■ 1.2 Selectiviteit en subjectiviteit

Als we zeggen dat selectiviteit en subjectiviteit foutenbronnen zijn, zouden we eigenlijk een keurige definitie moeten hebben van fouten. Dit nu is nog niet zo eenvoudig. Laten we voorlopig volstaan met de constatering dat men meestal spreekt van 'objectieve' kennis als men 'fout-vrije' kennis bedoelt. Men zou wetenschappelijke observatie dus kunnen opvatten als de observatie die streeft naar objectieve kennis. Ook daar zijn selectiviteit en subjectiviteit echter niet te vermijden. We trachten ze echter wél te beheersen en te controleren en noemen dat

dan maar 'objectief'. De term 'objectief' is daarom, zeker in het verband van observatie, nogal omstreten.

Zelfobservatie.

Het begrip observatie kan heel kort worden gedefinieerd, en wel als volgt.

Observatie is waarneming met de bedoeling conclusies te trekken (definitie 1).

We zien iets en we proberen te achterhalen wat het betekent, hetzij als directe ondersteuning voor ons handelen, zoals de 'wetenschappelijke' moeder, hetzij uit pure nieuwsgierigheid, zoals de terrasjeszitter of de etholoog. We moeten nogal wat interpreteren om onze waarnemingen tot conclusies te verwerken, om ze onder woorden te brengen, anders komen we niet waar we wezen willen. Deze interpretaties zijn natuurlijk afhankelijk van de persoon die ze pleegt. We noemen die afhankelijkheid *subjectiviteit*. Naarmate de conclusie die we uit een waarneming trekken door meer mensen gedeeld wordt, is zij volgens deze opvatting dus minder subjectief. Toch klopt dat niet helemaal, want veel mensen kunnen een gedeelde, subjectieve waarneming hebben die niet objectief is. Veel mensen kunnen bijvoorbeeld het idee hebben dat een bepaalde politieke partij niet deugt, terwijl veel anderen juist vinden dat die partij voornamelijk goede dingen doet. Partijdigheid en geloof zijn dus typische voorbeelden van subjectiviteit.

In het algemeen geldt: hoe minder we bij onze observatie interpreteren, des te geringer is onze subjectiviteit. Interpretatie is bij het vertalen van gebeurtenissen in woorden of scores nooit geheel te vermijden. De meest praktische methode om subjectiviteit te verminderen is daarom het volgen van strikte regels voor het vertaalproces. Wanneer we zo interpreteren noemen we dat *coderen*. Dat coderen volgens regels zorgt ervoor dat onze observatoren het onderling eens zullen zijn, heten nog niet betekent dat ze ook objectief scoren, maar ze hebben dan wel eenzelfde soort subjectiviteit, namelijk *intersubjectiviteit*. Het is wgens

Subjectiviteit

Coderen

Intersubjectiviteit

dit soort problemen absoluut nodig dat in de wetenschap de gevolgde regels openbaar gemaakt worden, bijvoorbeeld in een onderzoeksverslag. Andere onderzoekers kunnen dan kijken of ze met dezelfde regels tot dezelfde resultaten komen. Zonder die openbaarheid zou zelfs dat niet mogelijk zijn.

Een ander belangrijk gegeven bij observatie is dat we onze waarnemingsapparatuur moeten sturen teneinde precies datgene op te vangen wat we menen nodig te hebben. De terraszitter zal bijvoorbeeld vooral letten op de mensen die voorbij komen, terwijl een etholoog eerder op de bijbehorende honden geconcentreerd zou kunnen zijn. De getrainde terraszitter zal bepaalde soorten mensen, bepaalde onderdelen van mensen of speciale gedragingen interessanter vinden dan andere. De wetenschappelijke moeder zal vooral op bepaalde frequentiegebieden in de stem van haar kleuter gespist zijn. De privé-detective zal vooral in één slaapkamerraam geïnteresseerd zijn. Om kort te gaan, bij observatie is *selectiviteit* steeds aanwezig. Daar komt nog bij dat selectiviteit niet alleen een kwestie van belangstelling is, maar ook van noodzaak, we kunnen immers niet op alles tegelijk letten. Ook in de wetenschappelijke waarneming speelt selectiviteit een belangrijke rol. Hoe we moeten selecteren wordt daar bepaald door onze onderzoeksvraag en het daaruit afgeleide *categorieënsysteem*.

Selectiviteit

Categorieënsysteem

Selectiviteit en subjectiviteit staan niet los van elkaar. Als we bijvoorbeeld een film voor de tweede maal zien, vallen ons nieuwe dingen op (selectiviteit), waardoor we de film anders zullen waarderen (subjectiviteit). Verder is het zo dat we, door subjectieve factoren als onze interesses, onze kennis en door de situatie waarin we verkeren, sommige zaken wél opmerken, maar andere niet. We zullen daardoor extra selectief zijn. Onze subjectieve interpretatie wordt dus ook nog eens beïnvloed door een subjectieve vorm van selectiviteit. Een voorbeeld van de wederzijdse beïnvloeding van selectiviteit en subjectiviteit vinden we in Mark Twains boek *Life on the Mississippi*. In het eerste stuk van dit boek beschrijft hij het leerproces dat hij als jonge, aankomende rivierloods doormaakte. Voor een belangrijk deel bestond dat proces uit het steeds beter leren opmerken van details in de rivier en haar omgeving. Hij was bezig met 'learning to speak its language'. Maar, zegt Twain dan, 'I had lost something too [...] All the grace, the beauty, the poetry, had gone out of the majestic river.' Iets dergelijks kan je natuurlijk ook in Nederland overkomen. Zo gauw we weten dat windveren slecht weer voorspellen, daalt onze bewondering voor deze toch zo fraaie wolkensoort en gaan we angstig opletten of we ze zien, vooral als we op vakantie zijn. Een ander voorbeeld: als we in een groep zitten met een sterk dominerend groepslid en we vragen dit lid naderhand of hij zichzelf dominant vond, zal hij dit vaak ontkennen. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat hij vooral gericht was op het gedrag van de andere groepsleden en daardoor zijn eigen gedrag niet goed kon waarnemen (selectiviteit). Maar ook zal hij wellicht weten dat dominantie niet zo'n gunstige eigenschap wordt gevonden en haar daarom bij zichzelf niet zo opmerken. Tenslotte zou hij dominantie anders kunnen waarderen dan de anderen en ook dat heeft invloed op zijn waarneming (subjectiviteit).

Men zou zich nu kunnen afvragen of selectiviteit en subjectiviteit gunstige of ongunstige eigenschappen van waarneming zijn. Is het gunstig dat we maar op een deel van de werkelijkheid kunnen letten? Waar-

schijnlijk wel, want we kunnen niet al te veel informatie tegelijk verwerken. Is het ook ongunstig? Alweer kunnen we bevestigend antwoorden, want we missen door selectiviteit natuurlijk ook veel informatie die mogelijk van belang is. Ook subjectiviteit heeft voor- en nadelen. Op zich lijkt subjectiviteit niet zo wenselijk. Zeker in de wetenschap hebben we een voorkeur voor een objectieve beschrijving van de werkelijkheid, een beschrijving waarin persoonlijke factoren geen rol spelen. Aan de andere kant is het persoonlijke, het eigenaardige dat in subjectiviteit besloten ligt, nu vaak weer het creatieve, originele en vernieuwende dat onontbeerlijk is voor vernieuwing van onze kennis en dus ook van de wetenschap.

■ ■ ■ 1.3 Observeren als kunst

Eigenlijk is de mooiste vorm van observeren tekenen. Veel kunstenaars bevestigen dat. 'Het belangrijkste van tekenen is goed kijken', zeggen ze. Om een tekening te maken van een bepaald onderwerp is het inderdaad nodig heel goed, en op een speciale, bijna naïeve manier naar dat onderwerp te kijken. Het gaat dan alleen maar om wat je ziet, om de vorm, niet om de betekenis of de symboliek van de dingen die je ziet. Wat zijn de hoofdvormen? Waar liggen de schaduwen? Welke details zijn bepalend voor de vorm en welke kun je weglaten? Zitten er structuur en evenwicht in het beeld dat ik op mijn netvlies heb? En dynamiek?

Structuur in de waarneming.

Sommige mensen kijken van nature zo: dat zijn de goede tekenaars. De betekenis en de symboliek van wat ze gemaakt hebben, blijkt vaak pas achteraf, ze zijn er niet bewust ingestopt. Andere mensen *kijken* niet zozeer, maar hebben een idee in hun hoofd over hoe het onderwerp er uit zou moeten zien, over welke betekenis ze willen overbrengen, en gaan dat vervolgens vormgeven. Dat zijn meestal minder goede tekenaars, ook al hebben ze een fantastische techniek.

Het bovenstaande geldt niet alleen voor tekenen of schilderen, maar ook voor het maken van gedichten of verhalen. Je zult gemerkt hebben dat sommige van je vrienden prachtige verhalen kunnen vertellen over onbenullige onderwerpen, terwijl anderen het mooiste onderwerp nog verknoeien. Ook dat heeft te maken met observeren. De een haalt er onmiddellijk de saillante details uit, ordent ze perfect en onthoudt ze, terwijl dat de ander nooit zal lukken. Observeren kan dus gezien worden als een *kunst*: talent is dan de doorslaggevende factor. We kunnen ook proberen de afzonderlijke vaardigheden systematisch te oefenen, methoden voor perfectionering te bedenken en deze steeds maar blijven bijschaven. In dat geval hebben we te maken met een *kunde*. De bedoeling van dit boek is je in te leiden in de observatiekunde. De hoop van de schrijver is dat je uiteindelijk een observatiekunstenaar zult worden.

■ ■ ■ 1.4 Observeren als meten

De resultaten van observatie zijn op te vatten als de resultaten van een *meetprocedure*: we hebben eigenschappen van gedrag uitgedrukt in meeteenheden. Om dat te kunnen doen moesten we voor de activiteit van het observeren een aparte context maken. We stonden niet meer direct en onbevangen in de wereld, maar we namen er een wetenschappelijke distantie van.

Meten kan op verschillende niveaus gebeuren. We kunnen meten zonder getallen, door gebeurtenissen in klassen onder te brengen, het *nominale* meetniveau: bloosde de leugenaar of niet? Was dit stotteren nu een blokkade, een klankverlenging of een herhaling? Eigenlijk hebben we dan nog geen meeteenheden, we geven slechts namen. Toch kunnen we deze systematische naamgeving als meten betitelen. We kunnen ook een stap verder gaan door een ordening aan te brengen, het *ordinale* meetniveau: glimlachte Jeltsin vriendelijker dan Clinton? Ook al drukken we dergelijke metingen uit in cijfers, dan zijn deze toch zo willekeurig dat we er niet zinvol mee kunnen rekenen. Als we bijvoorbeeld Clinton een 3 gaven en Jeltsin een 4, maar die 3 en 4 zijn willekeurige getallen, dan is Boris nog niet 1 vriendelijker dan Bill, want 1 heeft in dit verband geen betekenis. We hadden net zo goed letters kunnen nemen met een bepaalde volgorde, of de termen boer, vrouw, heer, aas. We kunnen ook met 'echte' getallen proberen te werken, bijvoorbeeld: het feest was 6.3 op de schaal van Richter, het kind hilde 33 seconden met een luidheid van 67 decibel, het publiek liep met een gemiddelde snelheid van 4,6 km/u. We bevinden ons dan op het *intervalniveau*. Met dit soort getallen, waarvan de intervallen gelijk zijn, kun je wel zinvol rekenen: je mag de verkregen scores bij elkaar optellen, omdat de onderlinge afstanden gelijk zijn. Nog meer is mogelijk als je op *rationiveau* hebt gemeten: je kunt de scores dan ook delen of vermenigvuldigen, want in dat geval is er een echt nulpunt. Observeren lijkt dus op meten, maar er is een belangrijk verschil. Waar je bij normale meetprocedures een ding-achtig instrument gebruikt, zoals een duimstok, een drukmeter, een tentamen of een persoonlijkheidsvragenlijst, is het instrument bij observatie de mens. Weliswaar kan hij uitgerust zijn met hulpmiddelen als stopwatches, categorieënsystemen, *event recorders* of computers, maar de bediening van die apparaatjes gebeurt steeds door

de menselijke observator. Die observator moet beslissen of hij de stopwatch in zal drukken of niet, afhankelijk van zijn oordeel of het doelgedrag zich heeft voorgedaan of niet. De mens gebruiken als meetinstrument heeft een aantal voordelen: de mens is flexibel, veelvoudig inzetbaar en intelligent. Er zijn echter ook nadelen: de mens is ook veranderlijk, wispelturig, hij kan moe worden, hij is subjectief en vaak ook nog eens eigenwijs. Dit boek gaat voor een belangrijk deel over de problemen die samenhangen met het gebruik van zo'n exotisch meetinstrument als de mens.

Aan elke empirische wetenschap ligt het idee ten grondslag dat voor eenvoudige observatietaken observatoren uitwisselbaar zijn. Dat wil zeggen dat iedereen bij dit soort taken in principe dezelfde resultaten verkrijgt, onafhankelijk van zijn eigen kennis of vaardigheden. Bij het observeren van gedrag, en dan vooral van menselijk gedrag, kan aan deze eis, zoals we zagen, niet altijd voldaan worden. We moeten onze observatoren uitwisselbaar maken door ze te trainen. Soms is dat betrekkelijk makkelijk, soms is het moeilijker.

We kunnen bij het meten van gedrag twee soorten gegevens onderscheiden. Ten eerste de gegevens over de *resultaten* van gedrag, de prestaties, meestal verkregen door een of andere vorm van meting die slechts zeer simpele observatie verlangt, en dus weinig training. Denk hierbij aan het tellen van doelpunten, het klokken van hardlopers of het kijken of iemand een goocheltruc beheerst. Ten tweede de gegevens over *vorm en inhoud* van het gedrag, meestal verkregen door een methodische observatie. Denk hierbij aan het observeren van spelpatronen van voetballers, van hardlooptechniek of van de techniek van een goocheltruc. Vorm- en inhoudsgegevens betreffen meestal *kenmerken van een proces*. Voor het verzamelen van dat soort gegevens is veel training nodig. Bij prestatiegegevens zijn er bepaalde criteria, waaraan iemand al of niet kan voldoen. Bij vorm- en inhoudsgegevens ontbreken dergelijke criteria veelal. Wel weten we bij dit soort gegevens soms wat de 'normale' waarde is. We noemen dat ook wel de *base rate*.

Base rate

Zeer veel meetmethoden die in de psychologie ontwikkeld zijn, hebben het karakter van gedragsmaten zonder dat je dat direct beseft. Persoonlijkheidstests of attitudevragenlijsten werken bijvoorbeeld dikwijls met items als: 'Ik ben graag in gezelschap van anderen.' 'Ik heb vaak hoofdpijn.' 'Het ergste wat me kan overkomen is dat men in het openbaar iets negatiefs over me zegt.' De mate waarin men het eens is met dergelijke items is op te vatten als het resultaat van zelfobservatie. Alleen door regelmatig naar jezelf te kijken kun je op dergelijke vragen een antwoord geven. Ook antwoorden die mensen geven in interviews hebben vaak het karakter van zelfobservaties. Het antwoord op de vraag: 'Welke jam vindt u het lekkerst?' Of: 'Welke boeken leest u graag?' kun je alleen maar geven als je er ondervinding mee hebt. In principe zouden zulke antwoorden ook te achterhalen zijn via observaties die door anderen verricht zijn, 'echte' observaties dus, maar dat stuit op ethische wetten en praktische bezwaren. Vooral over die laatste handelt dit boek.

Eigenlijk is het vreemd: de psychologie noemt zich een gedragswetenschap, maar meet relatief zelden gedrag. Psychologen pretenderen gedrag van mensen te meten, maar gebruiken voornamelijk lijsten vol vragen naar hoe mensen over de dingen denken, of hoe ze zich voelen. Er wordt dus geen gedrag gemeten, maar denken of voelen over dat ge-

drag. De reden hiervoor ligt ten dele in de praktische bezwaren. Gedrag is moeilijk te meten, het is geen ding, maar een proces. Je moet dat proces in stukjes hakken om meetbare eenheden te krijgen. Antwoorden op vragenlijsten zijn duidelijk wel dingen. Daarom zijn zij makkelijker te meten en makkelijker statistisch te verwerken. Gedrag is bovendien, ondanks zijn vaak schijnbare eenvoud, op talloze manieren te interpreteren. Dat interpretatieprobleem is bij vragenlijsten veel kleiner: daar heeft de proefpersoon het interpretatiewerk deels zelf al gedaan.

Gedrag is, omdat het geïnterpreteerd moet worden, vaak dubbelzinnig. Als we het bezien als veroorzaakt door factor A, nemen we het anders waar dan wanneer we denken dat oorzaak B werkt. Bij antwoorden op vragenlijsten houden we daar nooit rekening mee: een score van 5 op een vraag of item is een score van 5 en verder geen gezeur. Gedrag is ook niet op elk moment op te roepen, je moet vaak erg lang wachten tot een bepaald soort gedrag waarin je geïnteresseerd bent zich spontaan voordoet, of je moet een heel slimme dan wel ingewikkelde opzet maken voor een situatie waarin dat gedrag zich kan voordoen. Bij vragenlijsten is dat alweer niet moeilijk: de proefpersoon hoeft maar aan dat soort situaties te denken en hup!, hij kan een antwoord geven.

Dit alles overziend hoeft het ons niet te verrassen dat observatieonderzoek de neiging heeft tot onhandelbaar grote proporties uit te dijen. Men begint met een eenvoudige vraagstelling als: 'Hoe beïnvloedt het gedrag van de huisarts het gedrag van de patiënt tijdens het spreekuur?', en voor men het weet is men twee jaar verder, heeft men een ongelooftelijke hoeveelheid gegevens, maar nog geen enkele bruikbare conclusie. Dit soort rampen komt met vragenlijstonderzoek minder gauw voor, het is dan blijkbaar gemakkelijker zich in te perken.

Observatieonderzoek heeft dus, vergeleken met vragenlijstonderzoek, verschillende nadelen. Toch zijn er ook grote voordelen. Zo is er een oude stelregel dat de beste voorspeller van iemands toekomstig gedrag zijn huidig gedrag is. Observatie zou dus goede gedragsvoorspelling mogelijk maken. Uit onderzoek over de voorspellende waarde van vragenlijsten komt echter een somberder beeld naar voren dan je zou veronderstellen op grond van hun alomtegenwoordigheid. Vragenlijsten zijn in het algemeen beter in het voorspellen van de scores op andere vragenlijsten dan in het voorspellen van gedrag. Het verschil in gedrag tussen mensen met een hoge of een lage score op een goede vragenlijst zal wel significant zijn, maar erg groot is het bijna nooit. Gebruik van tests levert dus wel een zeker voordeel op boven het 'ongewapende oordeel', maar zo vreselijk groot is dat verschil nu ook weer niet altijd.

■ ■ ■ 1.5 Stabiliteit van waarneming

Wanneer men wetenschappelijke of professionele waarnemingen doet, is het nodig dat de waarneming stabiel is over verschillende tijdstippen. Wanneer we eenzelfde verschijnsel de ene keer heel anders waarnemen dan de andere keer, zijn de verkregen waarnemingen voor de wetenschap niet erg bruikbaar. De stabiliteit van waarneming wordt bijvoorbeeld beïnvloed door een veranderde stemming, door een veranderd idee over de werkelijkheid of door een andere context waarin het verschijnsel zich voordoet. In het gewone leven is stabiliteit minder essentieel, daar komt het juist wél goed uit dat onze waarnemingen

met onze stemming overeenkomen. Denk maar eens aan iemand met een enthousiaste bui: die ziet geen problemen, die denkt dat hij alles kan en vaak lukt het daardoor ook nog.

Stabiliteit

Stabiliteit van waarneming is te definiëren als herhaalbaarheid van resultaten, wanneer men verschillende keren hetzelfde gedragsfragment scoort. Het moet natuurlijk wel precies hetzelfde fragment zijn, bijvoorbeeld een video-opname, want als men twee verschillende fragmenten observeert, weet men niet meer of het verschil in scores nu ligt aan een gebrekkige stabiliteit van de waarnemer of aan het feit dat het gedrag in de twee fragmenten verschilt. Stabiliteit van waarneming is een voorwaarde voor een goede *betrouwbaarheid* van door observatie verkregen gegevens. We zullen hier in hoofdstuk 6 nader op in gaan.

Betrouwbaarheid

Omdat stabiliteit zo belangrijk is voor observatie, is het nodig dat de observator van tevoren goed getraind wordt in het soort waarneming dat hij moet doen. Door die training vermindert de invloed van subjectiviteit en krijg je de selectiviteit van waarneming beter onder controle. De waarneming zal wel selectief blijven, want je kunt niet op alles tegelijk letten, maar het is nu een selectiviteit die aan regels gebonden is. Zo letten voetbalscheidsrechters op bepaalde aspecten van gedrag, politieagenten op andere en psychiaters weer op andere dingen. Ook hun subjectieve interpretatie van wat ze waarnemen is betrekkelijk gestandaardiseerd. Als het goed is bestaat er dus overeenstemming binnen de genoemde groepen over de aspecten waar ze speciaal op letten en over hoe ze deze interpreteren. Deze overeenstemming is het product van training en ervaring.

■ ■ ■ 1.6 Observatie van gedrag

In dit boek zullen we het begrip 'observatie' inperken tot *observatie van gedrag*, zoals in de sociale wetenschappen gebruikelijk is. In andere wetenschapsgebieden spreekt men ook van observatie, bijvoorbeeld in de sterrenkunde, maar het onderwerp van observatie is dan niet gedrag. In dit boek spreken we van gedrag als het onderwerp van observatie zelf kan beslissen wat het doet, als het (in redelijke mate) vrijheid van doen en laten heeft. Mensen en dieren vertonen in die zin gedrag, sterrensystemen of meetinstrumenten doen dat niet. Het aflezen van een meter-tje zullen we dus niet tot observatie rekenen.

Gedrag is een wonderlijk iets, de hele dag doen we van alles: we lopen, we praten, we peuteren in onze neuzen en al die gedragingen vloeien bijna naadloos in elkaar over, en bovendien doen we ook nog eens veel dingen tegelijk. Deze vergaande gecompliceerdheid bezorgt ons in het dagelijks leven niet zoveel last, maar als je systematisch wilt gaan observeren loop je tegen allerlei moeilijkheden op. Zo zal het, als je gedrag wilt observeren, nodig zijn de stroom van gedrag op te delen in kleinere eenheden, die we *events* of *gedragselementen* zullen noemen. Laten we bijvoorbeeld aannemen dat je een gesprek wilt observeren. Moet je dan als gedragseenheden de woorden nemen, de zinnen, de betekenisvolle gehelen van zinnen of spreekbeurten? Zo'n beslissing hangt af van je onderzoeksvraag, maar er is meer: sommige eenheden, bijvoorbeeld woorden, zijn makkelijker en eenduidiger te definiëren dan andere. Bovendien zal het nodig zijn sterk op elkaar lijkende gedragselementen in een categorie onder te brengen.

Events

Gedragselementen

Observeren is dus het maken van een eenvoudiger beeld uit een veelheid aan gedragingen: we moeten de werkelijkheid reduceren tot een set *data* (gegevens). Er zijn vele verschillende soorten gedrag. Elk gedragsselement zullen we opvatten als een vertegenwoordiger van een categorie. We zien bijvoorbeeld twee kinderen spelen en in dat spel herkennen we de categorieën: vragen, antwoorden, lopen, en agressie. Elke vraag wordt dan in de eerste categorie ingedeeld, alle verplaatsing in de derde enzovoort. We hebben zodoende het spelgedrag ingedeeld in een *systeem van gedragscategorieën*. De kern van het systematisch observeren is dus gelegen in het maken van een categorieënsysteem op basis van een heldere vraagstelling. Men kan gedragsobservatie dan ook als volgt omschrijven.

┆ **Gedragsobservatie is het indelen van waargenomen gedrag in categorieën (definitie 2).**

Observatie van gedrag is dus een ondersoort van observatie in het algemeen. Maar ook binnen het gebied van gedragsobservatie zijn weer soorten te onderscheiden. We zullen een aantal van deze soorten gedragsobservatie in de volgende paragraaf bespreken.

■ ■ ■ 1.7 Soorten gedragsobservatie

In dit hoofdstuk zijn al verschillende soorten observatie ter sprake gekomen, de *dagelijkse* observatie (terras, moeders), de *beroepsgebonden* of *professionele* observatie (scheidrechtters, politie) en de *wetenschappelijke*. Deze typen verschillen vooral in de mate waarin de observaties bewust aan regels gebonden worden. Bij de dagelijkse waarneming lijkt dit niet het geval te zijn, bij beroepsgebonden observatie zijn er nogal wat regels, maar deze zijn niet steeds expliciet geformuleerd. Bij wetenschappelijke observatie is de explicietheid van de regels juist zeer sterk. We spreken daarom ook wel van *systematische observatie*. Welk soort regels betreft het hier nu eigenlijk? We kunnen die regels in twee hoofdcategorieën onderbrengen. De ene bevat de regels die beschrijven waar we op moeten letten en hoe we dat doen. De andere bevat regels die beschrijven hoe we datgene wat we opmerkten in bruikbare gegevens moeten vertalen. De eerste set van regels handelt niet alleen over de selectiviteit van ons waarnemen, maar ook over de situatie waarin we observeren en over de onderzoeksopzet. De tweede set van regels handelt over de *coding* en daarmee over de subjectiviteit. De drie genoemde soorten observatie vertonen op beide sets van regels verschillen in de aangegeven richting.

Naast het onderscheid in gebondenheid aan regels is er nog iets dat de drie genoemde soorten observatie onderscheidt: de *betrokkenheid*. In het dagelijks leven zijn we in het algemeen direct aan elkaar betrokken bij wat we doen. We maken onderdeel uit van de situatie, dus waarneming en gedrag zijn direct aan elkaar gekoppeld. Bij beroepsgebonden observatie zien we dat de observator wel deel uitmaakt van de situatie, maar in een aparte en goed omschreven rol. De scheidsrechter mag de bal niet spelen, de arts mag niet in tranen uitbarsten om het leed van zijn patiënt: de koppeling tussen waarneming en gedrag is hier dus minder direct. Bij wetenschappelijke observatie is de distantie tot de te

observeren situatie nog groter, men is fundamenteel een buitenstaander. We zullen nu vier typerende vormen van gedragsobservatie uitgebreider bespreken.

■ ■ ■ 1.7.1 Participerende observatie

Participerende observatie

Betrokkenheid is een factor bij het onderscheid tussen dagelijkse, professionele en systematische observatie. De mate van betrokkenheid leidt ook tot een ander onderscheid tussen soorten observatie, dat tussen participerende en 'normale' observatie. *Participerende observatie* is het observeren van gebeurtenissen terwijl men deel uitmaakt van de betreffende situatie of groep en er ogenschijnlijk actief in participeert. Men is dus een soort geheim agent. Bij normale observatie werkt men meer van buitenaf, is men minder betrokken bij het gebeuren zelf. Het onderscheid participierend-normaal is in zekere zin een schijnonderscheid, want ook bij participerende observatie werkt men eigenlijk van buitenaf. Immers, observeren is alleen mogelijk wanneer men een zekere psychologische afstand bewaart en niet met hart en ziel opgaat in datgene wat men observeert. Om het gedrag van een woedend mens tot in details te beschrijven, moet men zelf niet met hem in een ruzie verwickeld zijn. Om de lessen van een indiaanse tovenaars op het niveau van gedrags-elementen te beschrijven, moet men er zelf niet intensief in geloven. De reden voor die distantie is, dat men in geval van betrokkenheid eerder de betekenis dan het feitelijke gebeuren waarneemt. In de film *Robocop* wordt de fascinerende kant van dit dilemma op slimme wijze uitgebuit: de arme robot kan alleen maar observeren, maar wij zitten steeds te wachten tot hij 'gevoel' toont. Observeren houdt altijd wel een zekere distantie ten opzichte van het gebeuren in, maar bij participerende observatie mag dit gebrek aan betrokkenheid voor de andere aanwezigen niet merkbaar zijn. Dat is begrijpelijk, want het gevoel geobserveerd en beoordeeld te worden kan invloed hebben op het gedrag van de aanwezigen. Ze gaan meer hun best doen om een bepaald beeld van zichzelf over te brengen. Een mooi voorbeeld hiervan kan men op voetbaltribunes waarnemen. Zo gauw de camera's van Studio Sport zich richten op het deel van de tribunes waar de rumoerige voetbalsupporters zich bevinden, ontstaat daar een waar pandemonium. De supporters weten dat ze door de camera geregistreerd worden, ze worden zich daardoor onmiddellijk bewust van hun eigen gedrag en gaan daarom proberen een bepaald 'image' te vestigen. Zelf er-voor je dat soort dingen ook dikwijls. Als je merkt dat anderen op je letten, denk je al gauw zoiets als: 'Zit mijn haar wel goed?' Kortom, als mensen geobserveerd worden, stijgt hun zelfbewustzijn, ze gaan meer op zichzelf letten en merken plotseling heel andere dingen op dan wanneer ze alleen op de omgeving gericht zijn. Zo'n versterking van het zelfbewustzijn leidt ertoe dat men zich anders gaat gedragen, en wel meer in overeenstemming met het ideaal dat men van zichzelf heeft.

De factor betrokkenheid zorgt ook voor een verschil tussen het observeren van menselijk en van dierlijk gedrag. Bij dierlijk gedrag is participerende observatie uiteraard nogal problematisch. Wanneer men als etholoog het gedrag van dieren bestudeert, bestaat er weinig gevaar dat men zich vergaand met de geobserveerde beesten identificeert. Toch

wordt in de ethologie gewaarschuwd tegen het ‘antropomorfiseren’ van het dier: het uitleggen van diergedrag in menselijke termen. Hoeveel groter is dat gevaar niet wanneer we met mensen werken? We ontdekten er dan heel moeilijk aan ons op een of andere manier met de geobserveerden te identificeren. Vooral wanneer we ons niet zuiver beperken tot het meten of beschrijven van de uiterlijkheden van gedrag, maar daar ook enige interpretatie bij komt kijken, speelt deze betrokkenheid een grote rol. Vandaar dat een typisch sociaal-wetenschappelijke observatietechniek als ‘rating’ (zie hoofdstuk 3), problemen oplevert voor de validiteit van metingen.

Hoewel er minder verschil is tussen participerende en normale observatie dan men zou denken, zijn er toch wezenlijke verschillen. Deze komen vooral tot uiting in de onderzoeksopzet. Een van deze essentiële verschillen is dat de geobserveerden niet mogen merken dat men observeert. Vooral het vastleggen van scores is dan een probleem. Oplossingen zijn bijvoorbeeld de stopwatch of frequentieteller in de broekzak, het maken van tekeningetjes, die in werkelijkheid scores zijn, het zwartmaken van letters in notulen enzovoort. Men kan ook geheime audio-opnamen maken en het maken van video-opnamen kan zo gearrangeerd worden dat het niet opvalt dat dit voor observatiedoeleinden is. Hieraan zijn echter ethische bezwaren verbonden.

Een ander verschil is dat men als participerend observator een ‘insider’ is, en daardoor een ander soort informatie krijgt. In de insider-rol leert men de functies te zien die gedragingen kunnen hebben. Wat gebeurt er met een groepslid wanneer hij van groepsnormen afwijkt, bijvoorbeeld een medegroepslid niet groet, een verkeerde trui draagt, of te veel of te weinig praat? Door dergelijke vragen te onderzoeken leert men de functie van gedrag en normen kennen, iets wat bij afstandelijke observatie veel moeilijker is. Het is daarom dat participerende observatie vaak samengaat met een *kwalitatieve analyse* van het geobserveerde gedrag (zie hoofdstuk 8).

■ ■ ■ 1.7.2 Zelfobservatie

Dat betrokkenheid een belangrijke factor bij het observeren is, merken we heel sterk bij zelfobservatie. Zoals we onze aandacht kunnen richten op zaken om ons heen, zo kunnen we dat ook doen op onszelf. We kunnen bijvoorbeeld letten op ons denkproces, op ons gedrag, of we kunnen proberen onze precieze emotionele toestand te achterhalen (Ben ik nou kwaad of teleurgesteld?). Ook in dit geval moeten we distantie nemen en wel distantie tot onszelf. De meeste mensen gaat deze toch ietwat wonderlijke prestatie gemakkelijk af. Het kan zelfs in sommige gevallen te veel voorkomen en dan tot psychische problemen leiden. Een bekende vorm van zelfobservatie is de introspectie, een methode die vroeger veel gebruikt werd door psychologen om de geheimen van het denkproces te ontrafelen. In principe komt dat neer op ‘hardop denken’ en daar protocollen van bijhouden. Als objectieve methode voor dataverzameling is introspectie in onbruik geraakt, maar als middel om hypothesen te vormen over cognitieve processen is het observeren van het eigen denken in feite onvermijdelijk.

Niet alleen cognitieve processen, ook ons eigen gedrag kunnen we waarnemen. De invloed van het samenvallen van observator en geobserveerde is hierbij fraai aan te tonen. Anders dan bij denkprocessen

kunnen we hier namelijk ook nog een wat afstandelijker vorm van zelfobservatie plegen, namelijk observatie van ons eigen gedrag zoals dat op bijvoorbeeld een audio- of videoregistratie is vastgelegd. Het observeren van het eigen gedrag via een opname leidt, vooral de eerste keren, dikwijls tot nogal sterke emoties, die we niet ervaren wanneer we gewoon op onszelf letten. Dit laat ons duidelijk zien hoezeer ‘normale’ zelfobservatie, ondanks de bovengenoemde distantie, afwijkt van de observatie van buitenaf. Maar ook wanneer we zonder technische hulpmiddelen attent zijn op ons eigen gedrag, gebeuren er bijzondere dingen. Zo blijken we een nogal positief vooroordeel ten opzichte van onszelf te hebben: we zoeken de oorzaken voor ons negatieve gedrag meestal in de omstandigheden en die voor positief gedrag eerder in onszelf. Ook blijkt het letten op onszelf, het bewust zijn van ons eigen gedrag, van invloed op de prestaties die we kunnen leveren. Als we op onszelf letten, als ons zelfbewustzijn stijgt, gaan we ons in het algemeen keuriger, meer volgens ons eigen ideaal of normstelsel gedragen. Denk aan een sollicitatiegesprek, of een formeel diner. Zelfobservatie is dus mogelijk en zelfs natuurlijk. De vaardigheid in zelfobservatie kan door training verhoogd worden, maar de resultaten van dergelijke observaties moeten met de nodige scepsis bekeken worden. De oorzaak daarvan moeten we vooral zoeken in de grote betrokkenheid bij het onderwerp. Ten slotte kan nog worden opgemerkt dat de antwoorden die respondenten geven op vragenlijst-items bij psychologisch onderzoek, in wezen ook op zelfobservatie zijn gebaseerd. Veel van deze vragen gaan immers over gedrag (‘In groepen ben ik altijd haantje de voorste.’) of over gevoelens daarbij (‘Als ik iets moet presteren voel ik me vaak onzeker.’). Gezien de strenge eisen die gesteld worden bij vragenlijstconstructies is het eigenlijk verwonderlijk dat de antwoorden van respondenten zo gemakkelijk als waar geaccepteerd worden. De gebruikelijke middelen om de invloed van antwoordtendities, ‘set’, sociale wenselijkheid en consistentie uit te schakelen, zouden wel eens onvoldoende garantie kunnen bieden voor een verantwoord gebruik van dit soort gegevens.

■ ■ ■ 1.7.3 Beschrijvende observatie

Een laatste onderscheid dat we willen behandelen is dat tussen observatie als systematische, formele methode van dataverzameling en beschrijvende observatie. Bij systematische observatie wil men door tellen en meten komen tot een zo betrouwbaar en valide mogelijke set data die een antwoord kan verschaffen op nauwkeurig geformuleerde onderzoeksvragen. De waarneming wordt bij systematische observatie in veel mindere mate dan normaal het geval is gestuurd door de gebeurtenissen, maar veel sterker door de vraagstelling. Zodoende wordt de observator minder afgeleid door de betekenis van het gebeuren en kan hij zijn werk wat de doelaspecten betreft dus beter doen.

Bij beschrijvende observatie probeert men zo veel mogelijk allerlei aspecten van het waargenomen gedrag en de situatie in hun onderlinge samenhang en volgorde te observeren. De beschrijving gebeurt bijvoorbeeld in de vorm van een *protocol* (een schriftelijke beschrijving van wat er precies is voorgevallen). Selectiviteit en subjectiviteit worden hier ook wel onder controle gebracht, maar minder sterk. Je zou wel op alles willen letten, maar dat kan nu eenmaal niet. Je zou wel di-

Protocol

rect conclusies willen trekken, maar dat doe je bij voorkeur pas achteraf. Wel worden je observaties nog gestuurd door een vraagstelling, maar dat is eerder een brede en globale dan een toegespitste en nauwkeurige. Je wordt door de loop van de gebeurtenissen aangestuurd. Bij beschrijvende observatie laat de observator zich dus gewillig afleiden door allerlei onverwachte aspecten van de situatie, mits hij ze als belangrijk beoordeelt. Het kan dus gebeuren dat men al observerend iets opmerkt waardoor het raadzaam lijkt de aanvankelijke vraagstelling te veranderen. Beschrijvende observatie is nog steeds wel selectiever dan alledaagse, maar veel minder dan systematische.

Systematische observatie is meestal nauwkeuriger en betrouwbaarder dan beschrijvende. Doordat bij systematische observatie een beperkt aantal gedragingen op een precies omschreven wijze gecodeerd moet worden, stelt ze bovendien relatief minder hoge eisen aan de persoonlijke kwaliteiten van de observator. Het is voldoende als deze goed getraind is. De beschrijvende methode levert, wanneer ze door een talentvol observator wordt uitgevoerd, een vollediger en vaak ook meer aansprekend beeld. Voor het leveren van goede, beschrijvende observaties is echter meer dan alleen training vereist. Wegens de grote ingewikkeldheid van de taak – het is immers niet van tevoren duidelijk waar men op moet letten en evenmin kan men alle mogelijke coderingen van tevoren vastleggen – is het eerder een kunst dan een kunde. Men probeert dan ook de taak van de beschrijvende observator te verlichten door hem in gestandaardiseerde omstandigheden te laten werken, zoals in speelkamers of in gesimuleerde werksettings, zoals *Assessment Centers*. Hierdoor wordt het aantal mogelijke gedragingen ingeperkt (de situatie is immers gestandaardiseerd), wordt de codeertaak iets makkelijker en wordt bovendien de vergelijking tussen verschillende personen mogelijk. Beschrijvende observatie gaat zo meer op systematische dataverzameling lijken.

Assessment Centers

■ ■ ■ 1.7.4 Systematische observatie

Het vierde soort gedragsobservatie dat we in dit hoofdstuk behandelen, de systematische observatie, vormt het hoofdonderwerp van dit boek. Het is een niet-betrokken, naar objectiviteit strevende vorm van observatie. Dit boek beschrijft vooral de systematische variant van observatie, omdat we zo de kenmerken van het ideale observatieproces in hun meest pregnante vorm kunnen behandelen. Wanneer we, eenmaal in de praktijk aangeland, andere vormen van observatie willen gebruiken, zullen we wat minder streng kunnen zijn, en zullen we voor een aantal nieuwe problemen oplossingen moeten vinden. De principes om tot betrouwbare en valide resultaten te komen blijven echter hetzelfde. De hier te behandelen vorm van observeren noemen we dus systematische observatie, en kan als volgt worden gedefinieerd:

Systematische observatie is het maken van een gereduceerde afbeelding van de werkelijkheid, die bepaalde aspecten van de werkelijkheid volgens regels kwantificeert (definitie 3).

Wat betekent deze definitie nu? We zullen de termen kort toelichten.

- Gereduceerd: de werkelijkheid is zeer complex. Waarneming houdt selectie en daardoor vereenvoudiging (reductie) in.

- Afbeelding: het resultaat van observatie zegt iets over de werkelijkheid, maar valt er niet mee samen, het is dus een afbeelding ervan. Verschillende afbeeldingen zijn mogelijk.
- Werkelijkheid: een vaag begrip, waarmee de wereld om ons heen en alles wat zich daarin voordoet, wordt aangeduid.
- Aspecten: van de wereld om ons heen nemen we slechts een klein gedeelte waar, en bij systematische observatie wordt dit gedeelte nog verder ingeperkt.
- Volgens regels: elke stap in het waarnemingsproces dient bij systematische observatie omschreven te zijn, anders is herhaalbaarheid in principe niet mogelijk en kan de waarneming niet stabiel zijn.
- Kwantificeert: het resultaat van systematische observatie is een uitspraak met een kwantificerend karakter. Systematische observatie is dus eigenlijk een meetprocedure. Hoe je het ook doet, de gevolgen van kwantificering zijn steeds, dat je uitspraken kunt doen over meer of minder, vaker of minder vaak, enzovoort. Dit sluit in het algemeen het gebruik van het nominale meetniveau voor systematische observatie uit.

De hier gehanteerde opvatting van observatie is dat observatie een manier is om *gegevens* (data) te *verzamelen*. Soms wordt de term ook gebruikt om een bepaalde vorm van onderzoek aan te duiden, maar dat zullen we hier niet doen.

Als we observeren beschouwen als een manier van dataverzameling en niet als een specifieke vorm van onderzoek, betekent dat tevens dat observeren in allerlei soorten onderzoek gebruikt kan worden. Zowel in fundamenteel onderzoek als in toegepaste vraagstellingen kan het de voorkeur verdienen zo direct mogelijke gegevens te hebben over het gedrag van de onderzochten. Indirecte gegevens, zoals uit vragenlijst of interview verkregen data, kunnen door allerlei factoren vervormd zijn. Behalve *directheid* heeft observatie een tweede voordeel. Het is namelijk ook een *flexibele* methode. Ook al heeft men van tevoren een observatieschema vastgesteld en is men van plan slechts bepaalde soorten gedrag te bekijken, toch bestaat altijd de mogelijkheid om buiten het schema om belangrijke of interessante zaken op te merken.

■ ■ ■ 1.8 Beslissingsstappen bij observatie

Veel onderzoek gebeurt in praktijksituaties, vaak zonder dat men in de gaten heeft dat men onderzoek doet. Denk bijvoorbeeld aan een organisatieadviseur die in een bedrijf rondkijkt, of aan een therapeut die meer wil weten over een cliënt. Het onderzoek kan ook de vorm hebben van een wetenschappelijk onderzoek, met veel meer controles dus. Maar wil je echt op je resultaten kunnen vertrouwen, dan is het altijd nodig om methodisch te werk te gaan. In dit boek zullen we deze methodische benadering behandelen en toelichten. In feite kun je zeggen dat in dit boek de *beslissingsstappen* besproken worden die je moet nemen bij het opzetten van een observatie, of dat nu gebeurt in de vorm van een formeel onderzoek of in een veel lossere vorm.

We onderscheiden vier hoofdstappen:

- 1 het maken van een goede vraagstelling;
- 2 het nemen van beslissingen over het te observeren gedrag;

Beslissingsstappen

- 3 het bepalen van de methode van observeren;
- 4 het controleren van de juistheid van je gegevens.

Elk van deze hoofdstappen bestaat weer uit vier, deels samenhangende stappen. Niet alle stappen zijn specifiek voor observatie, maar wanneer je bij het opzetten van je onderzoek volgens deze methode te werk gaat, kun je er van op aan dat je je over de belangrijkste elementen van het observeren hebt beraden. Na het uitvoeren van het onderzoek volgt uiteraard nog de fase van data-analyse en het trekken van conclusies.

Het stappenmodel ziet er zo uit:

1 Vraagstelling

- a* Signaleren probleem/bedenken vraag
- b* Theorie selecteren of ontwerpen
- c* Constructs selecteren
- d* Nauwkeurig formuleren onderzoeksvraag

2 Gedrag

- a* Maken hiërarchisch ethogram
- b* Beslissing mate objectiviteit/grootte eenheden
- c* Keuze datasoort
- d* Maken voorlopig categorieënsysteem

3 Methode

- a* Ontwerpen design
- b* Keuze registratiemethode
- c* Keuze tijdschaal
- d* Ontwerp en definitie categorieënsysteem

4 Controles

- a* Controle op onderzoeksdesign
- b* Observatietraining
- c* Controle op betrouwbaarheid
- d* Controle op validiteit.

In de volgende hoofdstukken worden deze stappen verder toegelicht. In dit eerste hoofdstuk hebben we de basis voor een goed begrip van observeren als onderzoeksmethode gelegd.

■ ■ ■ **Samenvatting**

Observeren is directe kennisverwerving. Kennis is eigenlijk steeds subjectief en selectief, observatie dus ook. Objectiviteit lijkt niet te bereiken, intersubjectiviteit wel. Observeren als methode is een meetprocedure, de uitkomsten horen dus stabiel te zijn. In dit boek wordt vooral de observatie van menselijk gedrag behandeld. Hierin worden vier soorten onderscheiden: participerende observatie, zelfobservatie, beschrijvende observatie en systematische observatie. In dit inleidende

hoofdstuk werden drie definities van observatie gegeven. Voor het opzetten van observatieonderzoek zijn vier hoofdstappen gesuggereerd, die tevens de opbouw van het boek bepalen.

Studievragen

- 1.1 Wat zijn de doelen van dit boek? (Zie ook Woord vooraf en Inleiding.)
- 1.2 Bedenk enkele voorbeelden van het nut van 'tweedehands kennis'.
- 1.3 Beschrijf het verband tussen selectiviteit en subjectiviteit van de waarneming.
- 1.4 Wat betekent: voor waarneming in de wetenschap is stabiliteit een noodzakelijke voorwaarde?
- 1.5 Geef een definitie van onsystematische (dat wil zeggen, gewone, naïeve) observatie, die parallel loopt met de derde definitie van systematische observatie. Bespreek de zes punten kort.
- 1.6 Waarom kom je bij systematische observatie automatisch bij een systeem van gedragscategorieën terecht?
- 1.7 Observeren kun je zien als een meetproces. Wat is bij deze vorm van meten het meetinstrument? Hoe verhoudt zich dat meetinstrument tot bijvoorbeeld een thermometer?
- 1.8 Waarom moet in een onderzoeksverslag de gevolgde methode nauwkeurig beschreven worden, en waarom moet zo'n onderzoeksverslag openbaar zijn?
- 1.9 Waarom is distantie een belangrijke factor bij observatie? Geldt dit alleen voor gedragsobservatie?
- 1.10 Welke manier van observatie en gegevensvastlegging komt overeen met het door de politie gemaakte proces-verbaal?
- 1.11 Wat is intersubjectiviteit?
- 1.12 Welke soorten gedragsobservatie ken je?
- 1.13 Wat is het verschil tussen alledaagse, professionele en wetenschappelijke observatie? Welke aspecten hebben ze gemeenschappelijk?